

OBITELJ U DEMOKRATSKOJ ATENI¹ - INSTITUCIJA I *POLIS* U MALOM

Dr. sc. Zrinka Erent-Sunko *

UDK 347.61(37)

316.356.2(37)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: ožujak 2007.

U ovom radu autorica će nastojati prikazati obitelj u atenskom polislu od 6. do 4. st. pr. n. e. kao jednu od institucija značajnih za razvoj ne samo uređenja koje je do danas ostalo iskustveni uzor već cjelokupnog napretka atenskog društva unutar i izvan njegovih granica. Kroz objašnjenje pojma oikos koji uz članove obitelji podrazumijeva i robove i imovinu te kroz prava i obveze članova obitelji, autorica, ne ulazeći posebno u institute kao što su brak ili razvod, prikazuje obitelj kao društveni subjekt s čvršćim i određenijim vezama od onih preko kojih funkcionira polis.

Ključne riječi: institucija, obitelj, oikos, domaćinstvo, kyrios, običaj

Gotovo svi odnosi vezani za obitelj i brak u Ateni određeni su običajnim pravom i pri tome ne nalazimo izvore koji bi svjedočili o potrebi da se taj dio društvenih odnosa regulira potvrdom zakonodavca.² Promjena aristokratskog društvenog uređenja na demokratsko i postavljanje i izgradnja demokratskih institucija ne samo da nije zbog unutrašnjih sukoba i ratova s Perzijancima i Spartom uključivala bavljenje obiteljskim problemima već za to nije bilo ni

---

* Dr. sc. Zrinka Erent-Sunko, viša asistentica Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Trg maršala Tita 14, Zagreb

¹ Vrijeme od 6. do 4. st. pr. n. e., tj. od nastanka predstavničkog tijela u koje ulaze svi Atenjani do gubitka atenske samostalnosti.

² Narodna skupština u Ateni je donosila zakone potvrđujući postojeće običaje. Do Efijaltovih reformi 462. g. pr. n. e. Areopag je bio tijelo koje je potvrđivalo usklađenost "novih" zakona s navadama predaka, a od tada je ta uloga dodijeljena Heliaji kao vrhovnom sudskom organu. Zakoni u Ateni nisu doživljavani kao novina izvan svijesti naroda, već, naprotiv, kao nešto što je duboko u njoj ukorijenjeno.

potrebe. Naime, filozofija atenskog života podrazumijevala je neke više sfere u kojima je pojedinac onoliko važan koliko je dio kolektiva. Društveno i javno nadilazili su mikrostrukturu kao samodostatnost. Obitelj i brak, odgoj i slična pitanja koja su se odnosila na članove obitelji povremeno su zaokupljala, uglavnom, filozofe, ali i tada samo iz potrebe da usavrše društvo i uplećući se u pojedinačne socijalne pojave daju društvu formu koju bi ono trebalo imati. Većina članova atenske obitelji ionako nije imala pravo sudjelovati u javnom životu, a izgradnja demokratskih institucija i postavljanje Atene na mjesto gospodarice atičko-delskog saveza te primat u međunarodnim odnosima zahtijevali su angažman Atenjana na sasvim drugom području od onog koje opisuju zidovi njihova doma i odnosi unutar njega. Običajima se regulirala većina društvenih odnosa, a društvo, tj. zakonodavac iznimno intervenira donošenjem odluka u područjima od značenja za kolektiv, no i tada samo kao potvrdu običaja odnosno ocjenu usklađenosti s navadama predaka. Utoliko danas sliku atenske obitelji treba promatrati s izvjesnim pravnim odmakom budući da suvremena pravna teorija ne smatra običaje izvorima obiteljskog prava iako priznaje njihovo značenje u pojedinim granama prava.³

No, isključenju javnosti i zadiranja zakonodavca u sferu privatnih odnosa, odnosa između članova obitelji, pridonijelo je i shvaćanje pojma "pravnog". U svijetu u kojem božanske odluke, često prikazivane kao posljedice puke igre razigranih bogova u dokolici, određuju sudbine ljudi - njihova rađanja, patnje, ljubavi i smrti - pojam "pravnog"⁴, tj. onog što čovjek može odrediti i kao odluku provesti, nadvladava onostrano i nebesko.

Valja naglasiti da obitelj kao i brak u grčkom polisu određuje ponajviše položaj žene u društvu koji je takav da zbog njega gotovo da nema suvremenih autora koji ne odriču značenje i veličinu atenske demokracije.⁵ Demokracija iz institucija kojih su isključene žene, robovi i stranci, kažu oni, nije prava demokracija. No, društveni se odnosi i pojave, smatramo, ne mogu promatrati kroz predodžbe nastale u 20. i 21. st. Atenska je povijest uz zlatnu kulturu bila

---

³ Tako Alinčić, M., Bakarić Abramović, A., Hrabar, D., Jakovac-Lozić, D., Korać, A., *Obiteljsko pravo*, Zagreb, 2001., str. 25. Prema autoricama, običaji u pravilu nisu potpora zahtjevima "za promjene u potrebama ljudi i za sustav vrijednosti koji znači nove standarde u promišljanju i zaštiti prava čovjeka."

⁴ Vidi *ibid.*, str. 30. Izvor kazuje da su u povijesti nastali rimski i germanski model prava koji su slični po stajalištu da brak nije ni poseban pravni odnos ni pravni institut, već običan životni odnos.

⁵ Npr. Struve, Kalistov, kao i Flacelière ili mlada autorica Pabst.

obilježena pojavama kao što su ratovi, pogibije i kuga koje su nužno određivale način života i položaj svih članova društva. Želja za nadmetanjem i natjecateljski duh, kao i osjećaj za pravdu i moral, stvarali su dodatno opterećenje ozračju u kojem su muškarci bili nepobjedivi ratnici (do poraza od Spartanaca), a žene podčinjene domaćice koje su svoju podčinjenost osjećale kao nepromjenjivo i prirodno stanje. Poslušnost žene mužu i djece roditeljima, prije svega ocu, bila je dio "otačkog ustava", jedna od navada predaka duboko ukorijenjena u svijest naroda. No i druga strana nije bila bez tereta, tereta časti, gubitak kojeg je (atimija) povlačio i razvod braka, a koji je nalagao (određenu) moralnost muškaraca u odnosu prema ženama i djeci. Valja naglasiti da je, unatoč ženina podčinjenog položaja i isključenosti iz javnog života, njezina uloga za razvoj društva vrlo značajna jer su upravljanje imanjem i briga o povjerenim poslovima (posebice za izbjivanja muža radi vojne ili dugotrajnog puta i zasjedanja u Skupštini) pridonosili napretku cijelog društva. O ekonomskoj umješnosti domaćice mogla je ovisiti opremljenost muškog člana obitelji za rat (time i život), sudjelovanje u liturgijama, vjerski darovi (time i bliskost bogovima), zalihe hrane kao i višak za trgovinu. Upravljanje kućanstvom bilo je obveza o uspješnom ispunjenju koje su ovisili ne samo članovi obitelji već i robovi i sluge. Stoga su se za tu ulogu tražile osobe karakteristike kojih daju garanciju za takvu uspješnost. O tome Ksenofont kaže: "Τὴν δὲ ταμίαν ἐποίησάμεθα ἐπισκεψάμενοι, ἥτις ἡμῖν ἐδόκει εἶναι ἐγκρατεστάτη καὶ γαστρὸς καὶ οἴνου καὶ ὕπνου καὶ ἀνδρῶν συνουσίας, πρὸς τούτοις δὲ ἢ τὸ μνημονικὸν μάλιστα ἐδόκει ἔχειν καὶ τὸ προνοεῖν, μή τι κακὸν λάβῃ παρ' ἡμῶν ἀμελοῦσα, καὶ σκοπεῖν, ὅπως χαριζομένη τι ἡμῖν ὕφ' ἡμῶν ἀντιτιμήσεται. ἐδιδάσκομεν δὲ αὐτὴν καὶ εὐνοϊκῶς ἔχειν πρὸς ἡμᾶς, ὅτ' εὐφραينوίμεθα, τῶν εὐφροσυνῶν μεταδιδόντες καὶ εἴ τι λυπηρὸν εἴῃ, εἰς ταῦτα παρακαλοῦντες."⁶ ("U određivanju upraviteljice izabrali smo ovu za koju smo smatrali da je najumjerenija u jelu, vinu, snu, koja je najsmjernija s muškarcima, također onu koja najbolje pamti, koja se brine da nas ne uvrijedi zanemarujući dužnosti i koja se brine na koji način da nam ugodni kako bi zadobila poštovanje".)⁷

⁶ Vidi Xenophon, *Oeconomicus*, Symposium, Apology, IX, trans. Marchant, E. C., Todd, O. J., Cambridge, Massachusetts, London, 2002., 11-13., str. 442.

⁷ Prijevod autorice članka.

1. *OIKOS*-OBITELJ⁸ - POJAM I ZNAČENJE⁹

Oikos pod članovima razumije obitelj i robove, a unutar oikosa naj snažnija nit je veza muškarca i žene kao društveno dopuštena, prihvatljiva i preporučljiva. No, kao najmanja¹⁰ društvena i ekonomska jedinica (pojedinaac kao osamljena individua koja nema sposobnost udruživanja barem u bračnu vezu društveno je neprihvatljiv), *oikos* snagom nadilazi bračno-obiteljsku vezu jer osim osoba podrazumijeva dom, kuću, imanje, vlasništvo, domaćinstvo i cijelo gospodarstvo kao osnovu življenja i daljnjeg stvaranja.¹¹ Neki autori¹² navode da *oikos* uz osobe i stvari podrazumijeva i obrede te dodaju da je zadatak obitelji "osigurati kontinuitet loze i očuvanje obiteljskih obreda".¹³ Potonje nam se čini od osobite važnosti kako zbog naglašavanja prokreativne funkcije obitelji tako i zbog isticanja tradicije. Također je, uz određenje obitelji kao društvene i ekonomske skupine, značajno naglasiti, kao što to čine i suvremeni autori¹⁴,

⁸ Iako se pojmovi "obitelj" i "porodica" koriste sinonimno, njihovi su korijeni različiti te se prema tome mogu različito upotrebljavati. Kod pojma "porodica" naglasak bi bio na vezi nastaloj iz rođenja, a kod pojma "obitelj" na zajedničkom stanovanju, obitavanju. Tako Pusić, E., Društvena regulacija, Zagreb, 1989., str. 246, bilj. 335.

⁹ Lat. familia. Slično (nikako isto!) značenje u rimskom pravu. Vidi Horvat, M., Rimsko pravo, Zagreb, 2002., str. 126-131. Danas pak, unatoč mnogim definicijama obitelji, u pravnim izvorima u pravilu nema definicije, pa tako taj pojam u pravilu ne određuju ni obiteljskopravne norme. Vidi Alinčić, M., Bakarić Abramović, A., Hrabar, D., Jakovac-Lozić, D., Korać, A., Obiteljsko pravo, str. 8.

Isti izvor (str. 12-13) navodi da zbog nepostojanja zakonskog određenja pravna teorija nalazi elemente za teorijsku definiciju prema kojoj je obitelj "skupina osoba koje su međusobno povezane srodstvom, brakom ili kojom drugom pravno relevantnom odrednicom te između kojih - zbog te povezanosti - postoje posebna, zakonom utvrđena prava i dužnosti".

¹⁰ Najmanja, ali temeljna, kako je definirana u: Pomeroy, S. B., Burstein, S. M., Donlan, W., Roberts, J. T., A Brief History of Ancient Greece, New York, Oxford, 2004., str. 336.

¹¹ Vidi značenje pojma οἶκος u grčko-hrvatskom rječniku.

¹² Tako vidi Pusić, E., Društvena regulacija, str. 261, bilj. 281.

¹³ Cit. ibid.

¹⁴ Iako o razvoju obitelji postoje mnogobrojne i proturječne teorije, hipoteze, pristupi i škole, kako navodi prof. em. Mira Alinčić, na osnovi pouzdanijih podataka može se govoriti o obitelji kao instituciji. Autorica tog stajališta pojašnjava da osim određenja porodice/obitelji kao društvene skupine obitelj ima značenje institucije po tome što regulira ponašanje ljudi u području ljudske spolnosti, prokreacije, podizanja i socijalizacije

značenje obitelji kao institucije.¹⁵ To je značenje bilo od osobite važnosti nekoć budući da su danas mnoge funkcije obitelji preuzele druge institucije. Što se pak tiče tipa obitelji kojoj bi pripadala, prema najčešćoj podjeli atenska bi obitelj danas bila najsličnija tzv. proširenoj obitelji.¹⁶

Kakva je veza muškarca i žene unutar oikosa, odnosno kakav je položaj njih kao partnera u toj zajednici? Odgovor na to pitanje djelomično nam mogu dati Sofoklove Trahinjanke koje su tragedija oikosa u kojem supružnici ne predstavljaju samo sebe, već su sinonim i za nekoliko generacija u obitelji. Propast oikosa kao stupa društva u kojem se ogleda umjerenost nastaje kad nestane pretpostavke postojanja koja se očituje u pretjeranosti. Naime, "oikos je čvrsta utvrda ljudskog društva dok među bračnim drugovima postoji povjerenje, obzir, vjernost".¹⁷ U bračnim odnosima nema mjesta spolnosti koja prelazi granicu postavljenu od društva koje ono (za tu vezu) smatra dopuštenom, a koja dijeli ljude od divljih zvijeri. *Oikos* je zajednica koju Sofoklo prikazuje onakvom kakva ona jest i treba biti u društvu, kao cjelina koja ne podnosi "razuzdanu bestijalnost pojedinačnog egoizma".¹⁸ Atenska žena živi u svom domu nastojeći živjeti tako da su eros i etos uravnoteženi. Tu ravnotežu ne bi smjeli poremetiti ni ona ni njezin par ističući pojedinačno nad interesom oikosa kao cjeline.¹⁹ Kreposti žena i muškaraca određuju položaj žena, a ne zakoni jer "ono koje vlada ima krepost razuma, a ono kojim se vlada krepost onog što je nerazumno"²⁰. U

---

djece, a takvim ponašanjem stvara se društvena skupina koja je podvrgnuta odgovarajućoj regulaciji. Vidi Alinčić, M., Bakarić Abramović, A., Hrabar, D., Jakovac-Lozić, D., Korać, A., *Obiteljsko pravo*, str. 9.

¹⁵ Pusić ističe da je porodica od svojih početaka institucija, tj. normativna struktura, ali ujedno i društvena skupina, tj. objektivna pojava u životu zajednice i kao takva predmet naše spoznaje. Vidi Pusić, E., *Društvena regulacija*, str. 246. Vrban, pak, pojam institucije u sociološkom smislu vidi kao ustaljeni način odvijanja društvenih odnosa iz čega zaključuje da bi i brak, obitelj, moral i dr. činili temeljne društvene institucije. On nadalje navodi da od takve definicije institucije treba razlikovati pravne institute kao uže cjeline pravnih normi. Vidi Vrban, D., *Država i pravo*, Zagreb, 2003., str. 19.

¹⁶ O vrstama obitelji i teorijama o razvoju vidi više: *Struktura obiteljskih zajednica*, u: Kregar, J., Polšek, D., Ravlić, S., *Uvod u sociologiju*, Zagreb, 2005., str. 141-180.

¹⁷ Cit. Dukat, Z., u: *Dukat, Grčka tragedija*, Zagreb, 1989., str. 201.

¹⁸ Cit. Dukat, Z. *Ibid.* Autor je tim riječima uspio naglasiti animalno u pojedincu koje atensko društvo tako prezire. Već brak kao zajednica, puno prije nekih drugih društvenih asocijacija, treba nadvladati ego pojedinaca i zatomiti strasti.

¹⁹ Z. Dukat napominje da "ekscesi dovode do propasti zajednice". Vidi *ibid.*

²⁰ Vidi Aristotel, *Politika*, prev. Ladan, T., Zagreb, 1992., 1260 a, str. 23.

vezi muškarca i žene razlika je i u ćudorednoj kreposti odnosno moralu. "Nije ista umjerenost žene i muža, niti pak hrabrost i pravednost, kao što je mislio Sokrat, nego je u jednoga vladateljska hrabrost, a u drugog poslužbena, i slično i u drugome".²¹

Realni prikaz obitelji i braka najčešće ipak nije tragika izazvana ekscesima, a o braku i obitelji društvo je ipak vodilo računa na razne načine poštujući običaje i pomno pazeći na moral, dok se vlast muškarca u kući može smatrati prethodnicom tog instituta u rimskom pravu.²² Prevlast muškarca u odnosu prema ženi smatra se osnovnom činjenicom u odnosu među spolovima u cjelokupnom povijesnom razvoju,²³ ne samo u Ateni, pa se takva činjenica ne može uzeti kao specifičnost ni atenskog društva ni starog vijeka. Ona dolazi do izražaja ne samo u stvarnosti života te najmanje društvene skupine već, kako neki ističu, i "u subjektivnom doživljaju interesenata".²⁴

Vlast muškaraca nad ženama određena je, po Aristotelu, njihovom prirodom jer je "muško po naravi sposobnije vladati od ženskog".²⁵ Jednakosti nema jer nema zajedničke kreposti. Stoga Aristotel zamjera Spartancima što je njihov zakonodavac, zaboravljajući da je gradodržava kao i dom podijeljena na dvoje (muškarce i žene), žene posve zapostavio odnosno dao im preveliku slobodu ostavljajući ih da žive razuzdano.²⁶ Takvo je mišljenje stekao Aristotel ne samo zbog načina njihova odijevanja, koje je bilo smjelije od atenskog, već i zbog načina života. A kad su se i Atenjanke počele odijevati slobodnije, što se možda desilo po uzoru na Spartanke²⁷, osnovana je posebna služba za nadzor nad njima - ginaikonom. Unatoč podijeljenosti atenskog svijeta na muški i ženski

²¹ Prijevod Z. E. S. Vidi Aristotel, *Politika*, 1260 a, str. 24. Grč.: "καὶ οὐχ ἡ αὐτὴ σωφροσύνη γυναικὸς καὶ ἀνδρός, οὐδ' ἄνδρεία καὶ δικαιοσύνη, καθάπερ ἦτο Σωκράτης, ἀλλ' ἡ μὲν ἀρχικὴ ἀνδρεία ἢ δ' ὑπηρετικὴ. ὁμοίως δ' ἔχει καὶ περὶ τὰς ἄλλας"

²² Prema B. Periću, najsnažnije moralno-pravne norme odnosile su se na odnose unutar obitelji. Vidi Perić, B., *Filozofija povijesti i pravna znanost*, Zagreb, 1996., str. 575.

²³ Tako Pusić, E., *Društvena regulacija*, str. 252. Autor u bilješci 352 dodaje da je "dominacija muškaraca i ovisnost žene zasvjedočena od klasične Grčke i Rima..."

²⁴ Cit. Pusić, E., *Društvena regulacija*, str. 252. Nadalje autor ističe da je ovisnost žene o muškarcu u braku specifičnost razvoja ljudskih društava i kultura, dok je ovisnost djece o roditeljima biološka činjenica.

²⁵ Prijevod Z. E. S. Usp. Aristotel, *Politika*, 1259 b, str. 22. Grč.: "τό τε γὰρ ἄρρεν ψόσει τοῦ θήλεος ἡγεμονικώτερον". Možemo prevesti umjesto "sposobnije" i "pogodnije" kao Ladan. Smisao je jasan kod oba prijevoda.

²⁶ Vidi Aristotel, *Politika*, 1270 a, str. 53.

²⁷ Tako smatra Flaceliere, R., *Grčka u doba Perikla*, Zagreb, 1979., str. 80.

(i u kući se žene družu i bivaju u posebnim odajama, tzv. gineceju), atenska je obitelj bila čvrsto okupljena u oikosu sve do Peloponeskog rata, koji je, kao i svaki rat do sada, uzeo mnoge žrtve i time uzrokovao promjene u načinu života.²⁸ Strašna pošast kuge u to se vrijeme također odrazila na moral u društvu. Blizina smrti zbog dugotrajnog i teškog rata i bolesti izmijenila je kod muškaraca odnos prema življenju i tijelu (o čemu svjedoči Tukidid²⁹) pa se ta atmosfera dijelom prenijela na cijelo društvo.

2. PRAVA I OBVEZE ČLANOVA OBITELJI

Ako atensku obitelj promatramo kao instituciju, posve je jasno da se od njezinih članova očekivalo određeno društveno prihvatljivo ponašanje. Iako to ponašanje nisu određivali (novo)doneseni propisi, već običaji duboko ukorijenjeni u svijesti naroda, država je doživljavajući običaj kao izvor prava, u određenim slučajevima i određenoj mjeri, sankcionirala ponašanje koje je bilo suprotno navadama predaka, dakle protuustavno. Pojedinaac se i kao član obitelji, najmanje atenske institucije, morao prije svega dokazati kao član šire društvene zajednice, kolektiva, te od njege dobiti odobravanje. Pri tome se često morao zatomiti emocionalni nabo³⁰ koji je grčka književnost prikazala u svoj njegovoj silini, najčešće s tragičnim i vrlo dramatičnim završetkom. Jedan od mnogobrojnih poznatih primjera često je spominjana drama Antigona u kojoj se naslovna junakinja suprotstavlja odluci svog moćnog ujaka - vladara kako bi pokopala brata. Po svojoj vjernosti, odanosti i ustrajnosti pak poznata je Penelopa kao ideal u kojem se utjelovljuju sve grčke žene kao vrijedne domaćice, poslušne kćeri, ponosne majke i supruge-heroine. Bračna veza muškarca i žene osnova je nastanka obitelji, a hetero nemaju pristup u atenski dom. Ženska djeca ostaju pod vlašću oca do udaje kao i sinovi do ženidbe, dok se robovi smatraju stvarima, iako je u počecima grčko ropstvo patrijarhalnog tipa. Obiteljske odnose

²⁸ Ibid.

²⁹ Vidi Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, II, LIII, trans. Smith, C. F., Cambridge, Massachusetts, London, 1998., str. 352.

³⁰ Postojanje jakog emocionalnog naboja uz pravnu ili drugu društvenu regulaciju porodice navodi i Pusić ne ograničavajući se samo na grčko društvo. Vidi Pusić, E., *Društvena regulacija*, str. 259.

Autor nadalje postavlja pitanje o svrsi pravne regulacije porodičnih odnosa ne želeći odgovor iznijeti kao jednostavan ili, kako kaže, "jednostruk".

karakterizira vlast oca,³¹ a za nastanak obitelji polazište je brak.³² No i obitelj i brak i svi drugi odnosi među članovima obitelji proizlaze iz položaja koji njezini članovi imaju u atenskom društvu. To slikovito prikazuje Varrova priča (koju je sačuvao Sveti Augustin) iz vremena Kekropa, prvog atičkog kralja, o imenovanju grada po božici Ateni, nakon natjecanja božice i Posejdona. Po njoj je zaštitništvo, odnosno sadnja masline, pripala Ateni koju su žene u skupštini izglasale s jednim glasom više nakon čega se Posejdon naljutio pa je morskim valom uništio to područje. Da bi poništile njegovo prokletstvo, žene su morale podnijeti kaznu: nikada više ne smiju glasovati, njihova djeca ne mogu nositi majčino ime i nitko ih ne smije nazvati "atenskim ženama". Pri prepričavanju Varrove priče sveti Augustin u *Božjoj državi* zamjera božici što nije zaštitila žene i omogućila im da barem nose njezino ime kad su joj već svojim glasom omogućile pobjedu nad muškim božanstvom.³³

2.1. Žene - prava i obveze

Atenska se demokracija nije odrazila na položaj žena u obitelji, premda bismo, možda, mogli reći da je demokratski zamah i gospodarski napredak "zlatne Atene" morao to učiniti, bar neposredno, u vidu društvene atmosfere koja je otvarala neke nove vidike.³⁴ Atenjanke su, kao i ostale grčke žene, pod skrbištvom oca do udaje kada ga preuzima muž. Žena ne može voditi poslove niti se baviti obrtom (ni za muža).³⁵ No, siromašne su Atenjanke³⁶ katkada,

---

³¹ O ustupanju određenih ovlasti odnosno njihovu prenošenju na druge članove obitelji ovisit će u povijesti i oblik obitelji odnosno njezina transformacija. Prema Pusiću se porodica "... i kao pravna institucija modela ovlašćivanja-i-isključivanja kroz povijest i diferencira." Cit. Pusić, E., *Društvena regulacija*, str. 260.

³² Ibid., str. 261.

³³ Tako Cartledge, P., *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece*, Cambridge, 2002., str. 112.

³⁴ Npr. bogatstvo društva, zabrana dugovinskog ropstva, kazalište kao mjesto otvaranja i proživljavanja zatomljenih ženskih čuvstava, kleruhije kao mjesta koja su nudila mogućnost nastanjanja i privređivanja.

³⁵ Suprotno Cartledge. Autor zauzima stajalište prema kojem su žene u selima sudjelovale u poljoprivrednim radovima, dok su Atenjanke u gradovima vodile obrte i trgovine zajedno s muževima jer im "vođenje kućanstva, odgoj djece, obrada vune i priprema hrane vjerojatno nisu oduzimali većinu dana". Cit. Cartledge, P., *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece*, str. 131.

³⁶ Kako je razred teta u Ateni bio najbrojniji, zaključiti je da je obitelji odnosno žena koje nisu uopće radile, već su sve za njih obavljali robovi i najamni radnici (iz razreda

ako ih je nužda natjerala, da bi pomogle prehraniti obitelj, bile prodavačice na tržnicima³⁷ ili dojilje. Iako poslovnu sposobnost Atenjanki mnogi povjesničari nazivaju ograničenom, vjerojatno je uopće nije bilo, budući da su valjano zaključiti ugovor i dogovoriti posao mogli jedino skrbnici. Neki autori³⁸ navode da je žena bez nazočnosti muža mogla sklopiti pravni posao vrijednost kojeg nije bila veća od jedne medimne ječma. Žene robinje su pak, osim kućanskih poslova koje su gazdarice radile zajedno s njima jer se kućanski poslovi nisu smatrali sramotnima, bile flautistice, gitaristice, plesačice, ali i prostitutke. Za razliku od Atenjanki, o školovanju kojih nema spomena u vremenu demokratskih institucija,³⁹ odgoj i obrazovanje mladih Spartanki bili su slični onima koje su prolazili dječaci,⁴⁰ što je utjecalo na njihovo ponašanje, položaj i prava i u obitelji. Spartanke su i nositeljice prava vlasništva, a mnogi njihov "povoljniji" položaj objašnjavaju kasnijim napuštanjem matrijarhata.⁴¹ Nije manje značajna

---

teta), bio tek manji broj. Cartledge smatra da je život i rad žena u domaćinstvima bio samo društveni ideal koji podupire većina antičkih izvora, dok je stvarnost za većinu podrazumijevala rad izvan kuće. Ibid., 130.

³⁷ Tako Flaceliere, R., Grčka u doba Perikla, str. 74. Unatoč tome, one ipak nisu radile u radionicama, kako pak navodi Friedell, E., Povijest grčke kulture, Zagreb, 2001., str. 155. Razlog je boravak u istim prostorima s muškim svijetom, a ne samo bavljenje zanatskim poslom. Način života žena određen običajem ne može dopustiti "miješanje" žena i muškaraca na javnim mjestima od kojih su najznačajniji prostori djelovanja demokratskih institucija.

³⁸ Tako Spevec, F. J., Ženidbeno imovinsko pravo, Dio I, Zagreb, 1888., str. 109.

³⁹ Tako Mason, K. M., Ancient Athenian Women: A Look at their Lives, str. 3, navodeći da Marrou, H.I., A History of Education in Antiquity, Wisconsin, 1956., i ne spominje školovanje atenskih djevojaka. Vidi www.moyak.com/researcher/resume/papers/athenian_women.html, 6.5.2004. Autor vjerojatno misli na institucionalno školovanje. Ksenofont svjedoči o obrazovanju i odgoju djevojaka.

⁴⁰ Razlika je u cilju. Djevojke se odgajaju da budu zdrave i lijepe supruge i da njihov plod bolje sazrije, a one se same uspješnije bore s porođajnim bolovima. Vidi više Plutarh, Usporedni životopisi, Zagreb, 1988., str. 94.

⁴¹ Tako i Bebel, A., Žena i socijalizam, Beograd, 1956., str. 51. "Za razliku od Atene koja je prepustila muškom načelu da zasjeni ženski u religiji i obitelji, Dorijci su ostali odani starom pravu" (prijevod Z.E.S.), kako navodi Bachofen. Vidi više Bachofen, J. J., Matrijarhat, Sremski Karlovci, 1990., str. 168.

Bachofenova knjiga: Materinsko pravo - studija o ginekokraciji antičkog svijeta na osnovi njegovih religioznih i pravnih obilježja, objavljena 1861. g., prema kojoj matrijarhat prethodi patrijarhalnim zajednicama, hvaljena je i osporavana. Unatoč svom doprinosu, danas se u njoj iznesena teorija ipak smatra "relativno prostodušnom". Vidi Kregar, J., Struktura obiteljskih zajednica, u: Kregar, Polšek, Ravlić, Uvod u sociologiju, str. 157.

ni činjenica da su Spartanke u ovozemaljskom svijetu stalnost, dok su njihovi muževi stalno izloženi pogibelji⁴² i rijetko kod kuće u Sparti. Posljedica spartanske djevojačke razgolićenosti, uostalom, za razliku od atenske smjernosti u odijevanju, koju je i Solon odredio zakonima, bila je ne samo zdrav odnos prema tijelu već i osjećaj djelomičnog izjednačivanja s muškim dijelom društva koje je oblikovala disciplina tijela.⁴³ Izvjesna samouvjerenost odrazila se potom u cjelokupnom životu pa je Leonidina žena Gorgi na opasku neke strankinje: “Vi Lakonke jedine vladate svojim muževima” ovoj odgovorila: “Mi jedine i rađamo muževe”.⁴⁴

Kao djevojka, Atenjanka je u svom domu učila ono što će joj biti potrebno u braku i što treba znati u kućanstvu, npr. kuhanje, obradu vune, ručni rad i dr. Katkada je učila pjevanje ili plesanje kako bi mogla nastupati u vjerskim djevojačkim zborovima koji su bili odijeljeni od muških.

Za obitelj, a posebice za razvoj demokratskih institucija i društva, valja istaknuti važnost vođenja domaćinstva i gospodarenja kućnim resursima.⁴⁵ Riječ *oikos*, napominjemo još jednom, znači i domaćinstvo. Ksenofontov prikaz načina vođenja domaćinstva te uloga svakog od bračnih drugova u kućnoj ekonomiji dragocjen je dokaz na temelju kojeg možemo svjedočiti o funkcioniranju doma kao malog polisa i usporediti kućne institucije s onim državnim. Može li se naći, i koliko, sličnosti djelovanja članova oikosa i demokratskih institucija? Je li *oikos* funkcionirao kao mali polis? U razgovoru u kojem Sokrat pita Isomaha o upućenosti njegove žene i načinu vođenja domaćinstva, ovaj mu odgovara da njegova žena nije mogla imati nikakva znanja prije braka u koji je ušla s

---

S druge strane tvrdnja o ženama kao nositeljicama prava vlasništva na nekretninama može doći u pitanje jer je zemlja u Sparti bila zajednička i, kako kaže Kačakjan: “... razdijeljena na dionice koje se nisu smjele otuđiti”. Vidi Kačakjan, *Opća povijest prava i države*, pr. Nedeljković, B., Zagreb, 1946., str. 127.

Prema istom autoru, imovinska nejednakost nastala je kasnije pa su, prema njegovu stajalištu, žene u 4. st. pr. n. e. počele stjecati velika bogatstva. *Ibid.*, str. 128.

⁴² Spartansko uređenje zasniva se na vojnoj organizaciji. Utoliko je “više vojno” od atenskog, iako su i Atenjani u razdoblju perzijskih i peloponeskih ratova stalno borbeno aktivni i izloženi pogibelji.

⁴³ Vidi Plutarch, *Lives, Lycurgus*, XIV, trans. Perrin, B., Cambridge, Massachusetts, London, 1998., str. 246-247.

⁴⁴ *Ibid.* Grč.: “Μόναι τῶν ἀνδρῶν ἄρχετε ὑμεῖς αἱ Λάκαινα”, “Μόναι γὰρ τίκτομενον ἄνδρας”.

⁴⁵ Tako i Cartledge, P., *Cambridge Illustrated History of Ancient Greece*, str. 137. Autor smatra vođenje kućanstva temeljnim za društveni, politički i ekonomski život.

petnaest godina te da je do tada naučena vidjeti, čuti i govoriti što manje.⁴⁶ Voljna da nauči i pridonese dobrima njihova doma, mlada je Isomahova žena saslušala njegove riječi, prema kojima je zajednica muža i žene mnogostruke koristi i svrhe,⁴⁷ prva je rađanje djece, druga potpora u starosti, a treća dijele ženu i muškarca. Ženu za skrb i brigu u kući, a muškarca za skrb i brigu vani.⁴⁸ Tu je razliku, prema Ksenofontu, napravio bog, učinivši muško tijelo i duh otpornim na vrućinu i zimu, putovanja i pohode.⁴⁹ Nadalje, razlažući i objašnjavajući razlike zbog kojih su različite dužnosti žene i muškarca, Isomah poučava ženu koje su njezine dužnosti u kući, po čemu ujedno saznajemo što sačinjava i važno je za jedno domaćinstvo. To su: poučavanje i nadzor robova, upravljanje s poslugom, kućanski poslovi kao što je obrada vune ili spremanje namirnica kao što su vino i žito. Namirnice, tj. poljoprivredne proizvode u kuću donosi muž. Način na koji žena upravlja domaćinstvom otkriva svu važnost domaćinstva za društvo, ali i svu umješnost i trud koji žena treba iskazati da bi domaćinstvo moglo normalno funkcionirati i biti samodostatno (da ne ovisi o tržištu). Pa i više od toga, da bi dobara u domaćinstvu bilo dovoljno ne samo za jelo i odjeću nego i za prodaju kad obitelji ustreba.⁵⁰ Danas se poslovi koje zahtijeva održavanje domaćinstva obavljaju prema dogovu (ili prešutno prihvaćenom sporazumu) supružnika, no možemo reći da u velikom broju slučajeva te poslove i danas obavljaju tradicionalno (prema običaju!) žene.

Budući da žena utječe na državni poredak preko svojih kreposti koje se materijaliziraju u stvarima domaćinstva, odnosno budući da je "svako domaćinstvo dio grada", "stvari dio domaćinstva", a "krepost dijela mora se obazirati na onu cjeline", Aristotel smatra da "gledajući na državni poredak, treba odgajati i žene kao djecu da budu valjani".⁵¹ Taj poznati, i toliko puta u negativnom kontekstu citiran, Aristotelov stav o ženama ipak svjedoči o građanskom statusu žena ma koliko one bile isključene iz javnog života ili obespravljene kao članovi obitelji. Posebice je od Perikla za atenski građanski status važan i status majke jer se od tada zahtijeva da su oba roditelja, a ne samo otac, atenski građani (tj. definicija

⁴⁶ Vidi Xenophon, IV, *Oeconomicus*, VII, 5-7, str. 414., 415.

⁴⁷ To je i jedna od sličnosti s polisom.

⁴⁸ *Ibid.*, VII, 12-14, str. 419-421.

⁴⁹ *Ibid.*, VII, 23-24, str. 421. Ovdje se ne misli na jednog boga, već je to pojam za sve božansko, tj. bogove.

⁵⁰ Usp. Pomeroy, S. B., Burstein, S. M., Donlan, W., Roberts, J. T., *A brief History of Ancient Greece*, str. 159.

⁵¹ Tako Aristotel, *Politika*, A, 1260 b, str. 25.

Atenjanina ne uključuje samo status oca, nego i majke⁵²). Teško je reći na koji se način status atenskog građanstva provjeravao kod žena budući da žene nisu upisivane u upisnike dema⁵³ koji su od Klistena potvrda građanskog statusa za muškarce. Izgleda da je zbog toga početkom 4. st. pr. n. e. donesen zakon po kojem se kažnjava onaj koji prevari drugog Atenjanina uvjeravajući ga da je neka žena Atenjanka.⁵⁴

Atenjanke ne izlaze bez pratnje muških rođaka ili robinja iz svojih domova, a neudane djevojke rijetko i iz svojih domskih odaja jer, kako kaže jedan Menandarov navod:⁵⁵ “Poštena žena neka bude u kući. Ulica je samo za nevaljalice”. Ni ulica ni ono što se na njoj događa nije za žene. Iznimka su jedino svečanosti i kazališne predstave posjećivanje kojih je bilo dopušteno uz poštovanje odredbi o ponašanju i odijevanju.⁵⁶ To ponašanje i odijevanje odredio je, ako vjerujemo Plutarhu⁵⁷, Solon za kojeg ipak ne možemo reći da se prvi u “pisanim zakonima” bavio članovima atenskog domaćinstva. Već je to prije njega učinio Drakon svojim odredbama kaznenog zakona prema kojima, kako navodi Demosten, muškarac može ubiti svakoga tko zavede ili siluje ženu pod njegovim skrbištvom.⁵⁸ Prema nekim autorima, baš u toj odredbi krije se snaga obitelji i obiteljskog života u Ateni.

⁵² Mason, M. K., u: *Ancient Athenian Women: A Look at their Lives*, str. 4. Vidi www.moyak.com/researcher/resume/papers/athenian_women.html, 6.5.2004. Mason navodi taj Periklov zakon kao jedan od načina na koji su Atenjanke imale ulogu u polisu, odnosno atenskom javnom životu. Također navodi da je jedna od takvih uloga u životu polisa sudjelovanje u vjerskim ceremonijama kuće, roda i polisa kao i Thesmophorijskom festivalu.

⁵³ Musić navodi da je muž upisivao ženu u svoju fratriju nakon što bi ona ušla u njegov dom. Taj bi čin pratilo prinošenje žrtve te svečanost. Vidi Musić, A., *Nacrt grčkih i rimskih starina*, Zagreb, 1942., str. 51.

⁵⁴ Tako Kapparis, K., *Women and Family in Athenian Law*, ed. 22.3.2003., str. 7. Vidi u: Christoph W. Blackwell, ed., *Demos; Classical Athenian Democracy* (A. Mahoney and R. Scaife, ed.), *The Stoa: a Consortium for Scholarly Publication in the Humanities*, www.stoa.org, 6.8.2006.

⁵⁵ Vidi Flaceliere, R., *Grčka u doba Perikla*, bilj. 32, str. 74. Autor dalje navodi da su siromašni građani koji su živjeli u malim stanovima lakše dopuštali ženama da izlaze.

⁵⁶ Tako navodi Spevec, F. J. *Ženidbeno imovinsko pravo*, I, str. 109, spominjući Solonove zakone. Vidi Plutarch, *Lives*, Solon, XXI, str. 462.

⁵⁷ Kako naime nema sačuvanih cjelovitih zakonskih tekstova, često je jedini dokaz njihova postojanja neko od djela autora poput Plutarha ili pak neko djelo antičke književnosti. Stoga, nije na odmet ostaviti mjesta sumnji kad je riječ o području kojim se bavi ovaj rad.

⁵⁸ Tako Kapparis, K., *Woman and Family in Athenian Law*, str. 1. www.chs.harvard.edu/discussion_series.sec/athenian_law.ssp/athenian_law_lectu, 26.3.2007.

Atenjanke su vezane za kuću i dom i kao aktivne sudionike demokracija ih ne uključuje. No netočno bi bilo reći da se uopće na njih ne odnosi. One su kao članovi obitelji dio tog istog društva⁵⁹ koje stremi napretku i jednakosti za njihove sinove, očeve, braću i supruge. Promjene su se mogle odnositi na vlast, ali za promjenu položaja žena, odnosa među supružnicima, ili djecom i roditeljima, još dugo neće biti vrijeme. Unatoč tome, ženinu ulogu u privatnom životu trebamo vidjeti kao jedan od stupova na kojima je izgrađena atenska demokracija, koja je formalno ne uključuje, ali je nužnošću njezina pripadanja atenskoj obitelji nije mogla niti isključiti. Povijesni i socijalni kontekst naglašavamo ne kao obranu njezine podčinjenosti, već u prilog njezinu ugledu odnosno njezinu položaju u odnosu prema demokratskim institucijama iako one na nju gledaju samo preko ginaikonoma, državnog službenika za nadzor ponašanja žena (tj. nadzor nad njihovim moralom i skrbnošću). U *Politici* ga spominje Aristotel raspravljajući o nužnosti i korisnosti državnih službi. “Nadzornik nad djecom i nadzornik nad ženama” po Aristotelu, “služba je više aristokratska no demokratska (jer tko bi branio izlazak siromašnim ženama?) ili oligarhijska (jer oligarhijske žene žive raskošno)”.⁶⁰

Iako je Atenjanka pod skrbi oca odnosno muža, institut skrbništva u Ateni nije tako i toliko pravno (običajno) reguliran kao u Rimu.

Naposljetku, za kratak opis položaja Atenjanke u obitelji poslužiti ćemo se Aristotelovim riječima koje (vjerojatno) odražavaju javno mnijenje: “U odnosu prema robovima, slobodne žene imaju savjetodavnu sposobnost, ali nemaju vlasti ni nad kim”.⁶¹ Aristotelovo viđenje nastoje ublažiti pojedini (stariji) autori prema kojima se “u kući žena veoma poštovala”, što zaključuju iz položaja njezina stolca “koji je stajao do muževljeva” te iz činjenice da je “zapovijedala sluškinjama u unutrašnjem dijelu kuće i u gornjem katu”.⁶²

Snagu koju su trebale za ispunjenje bračnih i obiteljskih obveza i društveno prihvatljivo ponašanje Atenjanke su nalazile u majčinstvu. Tu snagu nije im

⁵⁹ Žene uživaju građanski status iako nemaju politička prava. Tako vidi Blackwell, C.W., *The Assembly*, str. 1, u: Blackwell, C. W., *Classical Athenian Democracy*, www.stoa.org/projects/demos/article_assembly, 28.6.2006.

⁶⁰ Prijevod Z. E. S. Vidi Aristotel, *Politika*, 1300 a, str. 142. Grč.: “παιδονόμος δὲ καὶ γυναικονόμος, καὶ εἴ τις ἄλλος ἄρχον κύριός ἐστι τοιαύτης ἐπιμελείας, ἀριστοκρατικόν, δημοκρατικόν δ' οὐ (πῶς γὰρ οἷόν τε κωλύειν ἐξιέναι τὰς τῶν ἀπόρων;)”.

⁶¹ Prijevod Z. E. S. Vidi Aristotel, *Politika*, 1260 a, str. 23. Grč.: “τὸ δὲ θήλυ ἔχει μὲν, ἀλλ' ἄκυρο...”.

⁶² Cit. Musić. Vidi Musić, A., *Nacrt grčkih i rimskih starina*, str. 51.

mogla oduzeti ni državna ni očinska ni muževa vlast pa je čak spominje i Aristofan u *Ženama u skupštini* opisujući je kao moć koja može izbaviti zarobljene vojnike za razliku od političke moći.

2.2. Muškarac - gospodar (*kyrios*) obitelji

Iz navoda o položaju žene te iz cjelokupne organizacije atenskog društva i demokratskih institucija doznajemo o gotovo neograničenoj vlasti muškarca u obitelji.⁶³ Otac obitelji ima vlast nad ženom, djecom i ostalim članovima obitelji.

Pod skrbništvom ili, kako neki kažu, "suverenitetom"⁶⁴ muža su i djeca. No to podrazumijeva i robove i sve članove oikosa koje muž kao članove obitelji zastupa u društvu. Osim žena, djece i robova, muškarac je zastupao i ostale muškarce koji su se nalazili u zajedničkom kućanstvu, kao npr. neoženjenu braću. Vjerojatno se zastupanje odnosilo i na onemoćale, bolesne i ostarjele očeve i stričeve koji su "pravno neovisni"⁶⁵, ali pod nadzorom *kyriosa*. Obitelj je, kao što smo već naveli, neka vrsta pravne osobe koju čine i osobe i imovina. Stoga se (tada) čini logičnim i prirodnim da je (tj. njezine članove) kao glava obitelji zastupa *kyrios*, osoba ne samo neupitnog društvenog značaja (vojnik, član Skupštine) već i fizičke snage.

Važnost moralnog lika u privatnom životu, tj. obitelji, odražava se na funkciju koja se može obavljati u demokratskom poretku (odnosno ona podrazumijeva doličnost u privatnom životu) pa se od stratega traži da je oženjen i da ima djecu.⁶⁶ Neoženjen muškarac za Atenu je bio nemoralan, samoživ, zajednici

⁶³ U Rimu to će biti *pater familias*.

⁶⁴ Pusić navodi da se tim izrazom poslužio Paoli. Vidi Pusić, E., Društvena regulacija, str. 262, bilj. 389.

⁶⁵ Tako Kapparis, K., *Woman and Family in Athenian Law*, str. 7. Vidi u: Christoph W. Blackwell, ed., *Demos; Classical Athenian Democracy* (A. Mahoney and R. Scaife, edd., *The Stoa: a Consortium for Scholarly Publication in the Humanities*), www.stoa.org, 6.8.2006. Pojam "pravne neovisnosti" ovdje se vjerojatno koristi za pravnu i poslovnu sposobnost, a kao izvor tvrdnje o zastupanju *kyriosa* navedenih muških članova obitelji spominju se Aristofanove *Ose*.

⁶⁶ Tako MacDowell, D. M., *The Law in Classical Athens*, Ithaka, New York, str. 86, pozivajući se na izvor u bilj. 167.

nelojalan muškarac koji navedenim pokazuje da zbog svojih osobina ne može biti osoba u koju se treba pouzdati i za kojom treba krenuti.

Muž je, izgleda, za života mogao udati ženu za drugoga⁶⁷, odrediti joj muža na smrti, a u slučaju smrti muža žena bez djece se s mirazom⁶⁸ vraćala u kuću svog oca. Iako je Demosten tvrdio da je bilo udovica koje su bile nezavisne te se same brinule za sebe i djecu (dakle živjele bez glave obitelji koja ih zastupa u društvu), to nam se ne čini vjerojatnim, barem u razdoblju od 6. do 4. st. pr. n. e.

Iako zakonodavac ne intervenira u obiteljske odnose, obitelj je institucija koja je dio atenskog kolektiva i društvena je obveza reakcija na kršenje običaja. Stoga je svatko mogao utužiti glavu obitelji kao odgovornu osobu za loše odnose u njoj.

O životu djece odlučuje otac⁶⁹ uzimanjem djeteta u naručje, a jako i čvrsto muško novorođenče nastavak je obiteljskog kulta i podrška svojim roditeljima u dane nemoći i starosti. Ono je i ponos svojih roditelja ako je ovjenčano ratnom slavom, ali ipak manje nego u spartanskom društvu.

2.2. Djeca - članovi obitelji

Potomstvo kod Atenjana često nije bilo mnogobrojno, a razlog su zadovoljavanje spolnih prohtjeva muškarca izvan braka kao i želja da se ostavština ne dijeli na previše nasljednika. Ako pak novorođenče nije želio, otac obitelji⁷⁰ odlučio ga se osloboditi izlaganjem, izbjegavši na taj način odgovornost nepoželjnu iz vjerskih razloga. Izgleda da su izlaganja bila češća u doba financijskih kriza, kao što je to bilo u vrijeme Peloponeskog rata⁷¹ (ekonomska nužda - treba prehraniti sve članove obitelji u uvjetima neimaštine), no neki autori (iako ne spominju izvore na kojima temelje svoje navode) ističu da Atenjani nisu izlagali djecu

---

⁶⁷ Vidi Bastaić, K., Krizman, B., *Opća povijest prava i države*, Zagreb, 1981., str. 58.

⁶⁸ Iako ne postoji obveza davanja miraza, on se često davao i njime je upravljao muž.

⁶⁹ Institut očinske vlasti poznat u Rimu kao *patria potestas* zadržao se i u srednjem vijeku te je djelomično uz neka ograničenja preuzet u 19. st. i u građanske zakonike.

⁷⁰ On je imao pravo samo na odluku o novorođenčetu do dobi od mjesec dana.

⁷¹ Tako Kapparis, K., *Women and Family in Athenian Law*, str. 8., ed. 22.3.2003. Vidi u: Christoph W. Blackwell, ed., *Demos; Classical Athenian Democracy* (A. Mahoney and R. Scaife, ed.), *The Stoa: a Consortium for Scholarly Publication in the Humanities*, www.stoa.org, 6.8.2006.

češće od nas.⁷² Spartanci su nedonoščad, djecu koja nisu bila snažna ili koja jednostavno nisu bila željena bacali u provaliju,⁷³ a o preživljavanju i sudbini djece odnosno o njihovu izlaganju nije odlučivao *kyrios*, tj. glava obitelji, već vijeće, Gerusija, u kojem sjede uglednici stari iznad šezdeset godina. Njihova je odluka bila konačna. Unatoč njihovu vojničkom duhu, ne znamo je li kod Spartanaca češće bilo izlaganje ženske djece. Slažemo se da takve zaključke, unatoč sumnji u veći broj izlaganja ženske djece u cijelom grčkom svijetu, ipak ne treba donositi automatski.⁷⁴ Ipak, priče o gorju Tajget na kojem se izlagala bolesna i invalidna novorođenčad obilježile su spartansku povijest i državu kao jednu od najokrutnijih⁷⁵ pa na institut očinske vlasti u Ateni gledamo kao na njegovu blažu verziju. U svakom slučaju, negiranje bilo kakvih osjećaja unutar očinske vlasti bilo bi neopravdano. S tim je u vezi pojam *filia* kako ga shvaća Aristotel u *Nikomahovoj etici*, a koji se u odnosu roditelja i djece očituje u tome što roditelji svoju djecu vole kao da su dio njih, a djeca roditelje kao da su njihov posljedak.⁷⁶ Aristotel dakle podrazumijeva roditeljske osjećaje, ne svodeći ih samo na majčinske, dok njihovu nadređenost, posebice očevu, objašnjava pravilom o potomcima i precima.⁷⁷

Kontrolu rađanja savjetovali su Platon i Aristotel, pri čemu Aristotel zagovara pobačaj, ali i kaže da ga “treba izvršiti prije nego se razvije osjetilnost i život”.⁷⁸ Atenski zakoni izgleda nisu branili pobačaj i kontracepciju, a čini se da je jedini slučaj koji spominje sudski postupak u 4. st. pr. n. e. za ubojstvo, a u slučaju izvršenog pobačaja, jedan od sačuvanih fragmenata Lizijinih govora. No, i u tom slučaju radilo se, kako kažu, o postupku koji ne vodi nikamo.⁷⁹

⁷² Ibid.

⁷³ I po tome su Spartanci bili iznimka u grčkom svijetu. Tako Harris, N., *History of Ancient Greece*, London, 2003., str. 60.

⁷⁴ Prema Cartledge, P., *The Spartans*, London, 2003., str. 159. Ima navoda prema kojima su, naprotiv, za razliku od ostalog grčkog svijeta, dječaci bili češći kandidati za čedomorstvo od djevojčica. Vidi *The Spartans, A nation of fighters*, str. 6, www.chanel4.com/history/microsites/H/history/heads/outlakes/spartans1.html

⁷⁵ Vidi Plutarch, *Lives, Lycurgus*, XV, str. 254, 255.

⁷⁶ Tako vidi Hrabar, D., *Dijete - pravni subjekt u obitelji*, Zagreb, 1994., str. 16.

⁷⁷ Ibid., str. 17.

⁷⁸ Vidi Aristotel, *Politika*, 1335 b, str. 247.

⁷⁹ Tako Kapparis, *Women and Family in Athenian Law*, str. 9. Vidi bilj. 509. Više o tome Kapparis, K., *Abortion in the Ancient World*, London, 2002.

Svrha braka (tj. rađanje) morala se ostvariti da bi se prenio kult, da bi se imalo kome ostaviti nasljeđe, da se pridonese zajednici, da Atena ima vojnike. Stoga i Solon određuje da epikleri muž mora određen broj puta pristupiti kako bi zanjela.⁸⁰ Ako pak ni ta odredba nije riješila problem, bračnom paru preostao je institut posvojenja kako bi produžio obiteljski kult, osigurao skrb pod stare dane te osigurao nasljednika. Ako posvojčice nije imalo vlastitih potomaka, imovina posvojitelja pripala bi posvojiteljevim srođnicima, što potvrđuje cilj posvojenja.⁸¹ Izvanbračna djeca imaju status meteka, tj. stranaca. To znači da nemaju politička prava, da mogu stjecati imovinu do određene vrijednosti te da i u drugim stvarima slijede sudbinu onih koji nisu Atenjani.

Djeca su bila ispunjenje ženine dužnosti, ali i način da se u njih pretoče emocije kojih su Atenjanke imale na pretek, čuvstva i ljubav⁸² koju su mogle iskazivati unutar zidova svog doma. Spartankama pak sinovi su donosili ponos koji je nadilazio tugu kad bi stizali na štiti. Atenjanke, više majke skupština, buleuta i helijasta no onih koji se Spartancima mogu oduprijeti, među prava koja imaju u obitelji mogu barem dodati pravo da oplakuju svoju djecu i pokažu svoju tugu. Po tome je obiteljskopравни položaj atenskih majki humaniji, donekle individualiziran i manje podvrgnut jakosti kolektivnog.

Odnos roditelja i djece ponajviše je stvar morala. Djeca su dužna poštovati oba svoja roditelja,⁸³ a na roditeljski odnos gleda se kao na prirodno određenu svetinju. Tim je strašniji usud koji u drami prati glavne likove Edipa i Elektru.

O pravima i obvezama djece u smislu pozitivnog prava ne možemo govoriti. Djeca su pod očinskom vlašću, a ona isključuje prava druge strane.⁸⁴ Muška djeca, različito odgajana i za razliku od ženske školovana, već su od djetinjstva u nadmoćnom položaju koji će im omogućiti neovisnost. No taj položaj uz povlaštenost donosi i obveze. Tako npr. obveza uzdržavanja osiromašenih roditelja koja je u slučaju neispunjenja utuživa⁸⁵ pada na sinove.

⁸⁰ Vidi Plutarh, Lives, Solon, XX, str. 458.

⁸¹ Iz istog razloga posvojeni nije mogao sastavljati oporuku.

⁸² U bavljenu odnosom roditelja i djece Aristotel ističe majčinsku bezuvjetnu ljubav. Vidi više o pojmu *filia* te pravnom poimanju odnosa roditelja i djece u antici u: Hrabar, D., Dijete - pravni subjekt u obitelji, str. 16-18.

⁸³ Kečekjan potvrđuje dužnost djece da poštuju roditelje i pokoravaju im se. Vidi Kečekjan, Opća povijest države i prava, Zagreb, 1946., str. 178.

⁸⁴ Usp. Hrabar, D., Dijete - pravni subjekt u obitelji, str. 27. Autorica navodi da se s pravom može tvrditi da je djeci pod očinskom vlašću korespondiralo nepostojanje prava, dok pojam "roditeljsko pravo" podrazumijeva prava i dužnosti objiju strana.

⁸⁵ Ibid.

2.4. Robovi u atenskoj obitelji

Iako do danas nema izvora iz kojeg bismo mogli pouzdano saznati ukupan broj robova u antičkoj Ateni,⁸⁶ izvjesno je da je u Periklovo vrijeme u Ateni bilo oko 80 000 robova.⁸⁷ Od tog broja veći dio su bili kućni robovi koji su imali lošiji položaj od državnih. Državni su robovi imali određenu pravnu i djelatnu sposobnost, mogli su zasnovati obitelj, dobivali su i određenu naknadu za svoj rad, a mogli su i sami imati robove. Privatni rob je kao član oikosa bio gospodareva imovina i kao takav mogao je biti kažnjavan i mučen. No, nije smio biti zlostavljan te je u tom slučaju imao pravo samopomoći i azila. Također ga gospodar nije smio ubiti. Atensko je robovlasničko društvo, od Solona koji je 595./4. g. pr. n. e. ukinuo dugovinsko ropstvo u koje je otac obitelji mogao zapasti sam, ali i prodati članove svoje obitelji, prema nekim autorima nosilo oznaku socijalnoga društva.⁸⁸ Aristotel je istaknuo da su za atenske građane robovi imovina, ali s dušom.⁸⁹ Oni dijele dom i s ostalim članovima obitelji obavljaju poslove koje im odredi gospodar ili u njegovoj odsutnosti domaćica kuće. Ropstvo u Ateni je do kasna patrijarhalnog tipa odnosno do momenta do kojeg je obitelj mogla zadovoljiti sve potrebe i bila u mogućnosti proizvesti višak proizvoda. Stoga su do 5. st. pr. n. e. robovi u najbližoj vezi sa svojim ukućanima, pa kad su to prestali biti, nešto od odnosa patrijarhalnog ropstva ipak se zadržalo. Status koji su imali državni robovi prema nekim autorima dobivali su oslobođeni privatni robovi.⁹⁰

Atensko je društvo u usporedbi s ostalim helenskim svijetom⁹¹ prema robovima (i privatnim i državnim) ipak pokazivalo humanost koju bi ipak bilo pretenciozno promatrati kao odnos koji opisuje pojam "fellow-feeling"⁹² odnosno "prijateljstvo".

---

⁸⁶ Postoje razni podatci, a čak i Westermann koji se posebice bavio rimskim i grčkim robovlasničkim sustavima ističe da podatci nisu pouzdani. Vidi Westermann, W. L., *The slave systems of Greek and Roman antiquity*, Philadelphia, 1955., str. 5-12.

⁸⁷ Tako Rostovtzeff, M., *The social and economic history of the hellenistic world*, Oxford, 1953., str. 95. Isti broj usvajaju i studenti prava iz udžbenika Kurtović, Š., *Opća povijest prava i države*, knjiga I, Zagreb, 1999., str. 96.

⁸⁸ Tako Kurtović, Š., *Raspuštanje parlamenta, neposredna demokracija i njene zlouporabe*, Zbornik PF, 51 (2), 307-329, Zagreb, 2001., str. 328.

⁸⁹ Vidi Aristotel, *Politika*, 1254 b, str. 7.

⁹⁰ Tako MacDowell, D.M., *The Law in the Classical Athens*, str. 83.

⁹¹ Posebice u Sparti gdje je ponižavajući položaj robova izazvao velik broj pobuna.

⁹² Tim se pojmom koristi Jones. Vidi Jones, A. H. M., *Athenian Democracy*, Oxford, 1960., str. 19.

3. VLASNIŠTVO KAO OSNOVA PREŽIVLJAVANJA I PRIVREĐIVANJA OBITELJI

Za obitelj i njezine članove od osobite je važnosti bilo vlasništvo zemlje i mogućnost raspolaganja njome, a izgleda da se privatno vlasništvo zemlje u Ateni pojavilo pred kraj 5. st. pr. n. e.⁹³ To je i posljedica poimanja pojedinca tek kao pripadnika zajednice, ali i poimanja glave obitelji samo kao privremenog predstavnika obitelji kroz vrijeme (povijest) koji je uživatelj zemlje koja je u davna vremena bila zajednička i dijelila se kockom na korištenje.⁹⁴ Odatle i pojam za nečiju imovinu, tj. zemljišni posjed *kleros*. *Kleros* je za *oikos* trajna vrijednost u vrijeme kad ratovi, vremenske nepogode i bolesti mogu svaku pojavnost odrediti prolaznošću. Stoga je za obitelj imati zemlju, unatoč razvoju obrta i trgovine, značilo imati bogatstvo. No, isto tako imati zemlju ili drugo bogatstvo, od brodova, zlata do stoke, značilo je i imati obveze prema zajednici. Ispunjenje tih obveza, nosilac kojih je bio *kyrios*, ali je teret njihova namirenja ležao na svim članovima *oikosa*, pitanje je časti i moralnog lika svakog Atenjanina, ispunjenje obveza pojedinaca prema zajednici koja ih kao skup nadilazi. Imovina i čast su povezani i uvjetovani. Stoga je gubitak građanske časti, tzv. *atimija* značila i konfiskaciju imovine. Tako se posredno *atimija* odnosila na cijelu obitelj koja je bez imovine teško mogla opstati.

---

⁹³ Prema navodima J. Kranjca, na prijelazu iz 7. u 6. st. pr. n. e. zemlja je još bila kolektivna i njome se nije moglo raspolagati. Naime, razvoj privatnog vlasništva u Ateni tekao je kroz tri faze. U prvoj je zemlja dodijeljena nekoj zajednici s pravom korištenja koje je moglo biti oduzeto, u drugoj je zajednica bila nositelj prava vlasništva kojim je mogla raspolagati, a u trećoj je pojedinac mogao postati vlasnikom. Vidi Kranjc, J., *Začetki in razvoj lastnine v antičnih pravih*, Zbornik znanstvenih razprav, LVI, Ljubljana, 1996., str. 14.

Od Solonovih reformi 595/4. g. pr. n. e. postoji mogućnost oporuke za ostavitelje bez zakonite muške djece pa se tako ni nakon ostavitelja bez djece zemlja više ne "vraća" zajednici.

⁹⁴ Neki stariji autori, kao npr. Pöhlmann, negiraju postojanje vlasništva zajednice na zemlji. Vidi Pöhlmann, R., von, *Geschichte der Socialen Frage*, München, 1925., str. 3-12 i 17-19.

Podjelu, pak u doba Homera zastupa Glotz. Vidi Glotz, G., *La solidarité de la famille*, Paris, 1902., str. 5.

Također, postoje dvojbe o postojanju zajedničke zemlje u doba Solona. O tome vidi Càssola, F., *Scritti di storia antica*, I, Napoli, 1993., str. 144.

No osim preživljavanja, privređivanja i obveza prema zajednici, imovina je (a posebice zemlja) i na druge načine utjecala na život atenske obitelji i njezino mjesto u atenskom društvu.

Prije svega, od Solona je pripadnost imovinskom razredu (za koju je temelj prirod sa zemljišta) određivala mogućnost sudjelovanja u vlasti, a time i društveni položaj i ugled. Prva tri razreda imala su mogućnost ne samo birati nego i biti birana u organe vlasti, dok za četvrti, najbrojniji i najsiromašniji razred - tetes postoje oprečna gledišta, od kojih prevladava ono po kojem taj razred nije imao pravo sudjelovati u vlasti. Sudjelovanje u vlasti, osim ugleda i časti od Perikla koji je uveo *misthophoriju* - plaću za obavljanje javnih poslova, znači i dodatni izvor prihoda za obitelj.

Također, u društvu u kojem nema organizirane socijalne skrbi za stare dane imovina znači život, a njezin gubitak ne samo osiromašenje već smrt. Gubitkom imovine zbog zaduženja mnogi su Atenjani, prije Solona, padali u dužničko ropstvo zajedno s članovima svojih obitelji te bili prodavani i izvan Atene.

U Ateni su sinovi nužni, zakonski nasljednici, a kćeri, odnosno žene, za razliku od Spartanki, ne mogu biti niti nositeljice prava vlasništva. Za razliku od Spartanki, Atenjanke nisu mogle biti vlasnice zemlje pa je za nasljednicu, jedinicu kćer, tzv. *epikleru*,⁹⁵ bio određen poseban nasljedni režim. Po njemu je ostavitelj koji je imao jedinicu kćer mogao oporukom odrediti nasljednika koji će oženiti njegovu kćer.⁹⁶ Ako je takav ostavitelj umro bez oporuke, arhont-epo-nim preuzimao je brigu o epikleri. Čini se da je u oba slučaja epikleri određen za muža očev srodnik. Ta saznanja otkrivaju nam nemogućnost Atenjanki da budu vlasnice nekretnina, ali otvaraju i neka druga pitanje vezana za obitelj. Spomenuli smo već da su u Ateni sinovi zakonski nasljednici, ali samo bračni, dok izvanbračni uopće nisu nasljednici jer nisu ni dio obitelji. Ako nije bilo sinova, nasljeđivala su braća, pa djedovi. Interesantno je napomenuti da ako nema braće, umrlog nasljeđuju sestre.⁹⁷

⁹⁵ Cartledge navodi da su se za razliku od epiklera u Ateni nasljednice u Sparti, tj. kćeri bez zakonite braće istog oca, nazivale "patrouchoi", što je doslovno značilo držateljice patrimonija, te da su se mogle udati za bilo kojeg Spartanca, a ne samo najbližeg rođaka s očeve strane. Vidi Cartledge, P., *The Spartans*, London, 2003., str. 156.

⁹⁶ Ako je imao više kćeri, trebao je oženiti najstariju, uz obvezu da kao skrbnik uda i njezine sestre uz davanje miraza. O takvom nasljednom režimu postoje mnoga različita stajališta. Tako se prema Platonu taj režim može odnositi osim na kćeri i na druge ženske članove obitelji.

⁹⁷ Tako Kurtović, Š., *Opća povijest prava i države*, I. knjiga, str. 111.

Prema imovini bogati građani plaćaju društvene namete. Bogate obitelji preko liturgija postaju poznate, a glave obitelji njima otvaraju putove javnog djelovanja. I naposljetku, u društvu koje označavaju borba, nadmetanje, pobjeda i čast, imovina je, kao kuća i okućnica, središte privatnog života Atenjana koji je podređen javnom. Kuća i okućnica predstavljaju svijet ograđen zidom u kojem se mogu iskazati sva čuvstva o kojima pjevaju grčki tragičari i svijet u kojem Atenjanka smije toplinom ljubavi "vladati" svojim mužem i djecom. Pa iako imovina ne isključuje zajednicu,⁹⁸ na trenutke je skriva od pogleda institucija i njihovih članova.

Zbog vrijednosti zemlje u tom škrtom podneblju stranci mogu biti njezini vlasnici do određene vrijednosti, što podrazumijeva kuću i okućnicu.⁹⁹ Državni robovi, koji su dobivali plaću za svoj rad (radili su najviše kao državni službenici) i imali obitelji nisu imali nekretnine, ali su smjeli imati pokretnu imovinu.

ZAKLJUČAK

Izvori koji govore o Ateni u vrijeme razvoja demokratskih institucija,¹⁰⁰ od 6.-4. st. pr. n. e., potvrđuju njezinu unutrašnju i međunarodnu moć koja počiva na zajedništvu. No isti izvori nedvojbeno potvrđuju i da društvena moć počiva na moći oikosa i svega onog što ga (je) čini. *Oikos* je institucija s članovima koji imaju prava i obveze, osobom koja ih zastupa, imovinom, pravilima ponašanja poštovanja kojih društvo očekuje i kažnjava u slučaju kršenja.¹⁰¹ A činjenica da

---

⁹⁸ Imovina je zaštićena tužbom o vlasništvu, tužbom o plodovima, tužbom za smetanje posjeda. Ali nesavjesnog vlasnika ili onog koji se ogriješio o društvo može osim atimije zateći i tužba za rasipništvo.

⁹⁹ Tako Kurtović, Š., *Opća povijest prava i države*, I. knjiga, str. 105.

¹⁰⁰ Od Solona 595/4. g. pr. n. e. postoji Skupština u kojoj su članovi i sudjeluju, tj. odlučuju svi Atenjani, bez obzira na podrijetlo i imovinsku moć. Ipak, osnivačem demokratske struje državnika smatra se Klisten koji je 509. g. pr. n. e. proveo reformu kojom je precizirao nadležnosti demokratskih institucija te podijelio prostor na tritije učinivši deme osnovnim izbornim jedinicama za središnje organe vlasti.

¹⁰¹ Pusić, govoreći o porodici kao instituciji, navodi da je svaka institucija normativna pojava jer se sastoji od specifičnih očekivanja u odnosu na ponašanje ljudi. Vidi Pusić, E., *Društvena regulacija*, str. 258.

su odnosi unutar obitelji i akti obitelji u društvu regulirani običajem ne mijenja institucionalni karakter obitelji prema nekima ni danas.¹⁰²

Iako samo muškarci imaju pravo sudjelovati u društvenom životu izvan obitelji (tj. u radu demokratskih institucija), žene¹⁰³ i djeca ništa manje ne čine atensku zajednicu. U svijetu običajnosti i tradicije svakome je određeno njegovo mjesto, a isključenje iz sudjelovanja u javnom životu ne znači nemogućnost pridonosa razvoju društva uopće. Iako za žene i djecu postoji dvostruka kontrola (muža ili oca i posebne državne službe), a žene su uz strance i robove isključene iz javnog života, moral i čast nalažu ponašanje s mjerom i unutar granica određenih humanošću rođenom iz demokratskog kulturnog ozračja. Stoga se ipak možemo složiti s tvrdnjom da žene kao članovi obitelji u atenskom “muškom klubu” ipak uživaju neku vrstu gostoprimstva.¹⁰⁴

Demokratske se institucije u Ateni, pri čemu mislimo ponajviše na zakonodavca, rijetko bave obiteljskim odnosima i određenjem prava i obveza unutar doma (grč. *δῶμος* znači stan) jer kolektivno i javno ima primat, a običaj zadovoljava sve potrebe obiteljskih odnosa. Osim toga, obiteljski odnosi velikim dijelom podrazumijevaju osjetljivu sferu emotivnih odnosa u kojoj nema mjesta radoznalim očima neznanaca. Upletanje u njih značilo bi ograničavanje vlasti oca obitelji. Običaji i tradicija određivali su privatni život ljudi koji ni danas, najčešće, ne podnosi upletanje državnih institucija i svjetlost javnosti. Obitelj sliči polis. Ona je mala država unutar koje nema mjesta individualizmu i u kojoj ni mjesto ni uloga njezinih članova nisu upitni. Po tome je obitelj kao kolektiv jednota mnogo više od polisa. To je čini i jačom od njega. Neopterećena nadmetanjem s ostalim institucijama, svjesna svoje pripadnosti čuvstvenom i privatnom te povezana neraskidivim¹⁰⁵ vezama svojih članova, ona neće kao

---

¹⁰² Primjerice, prema Römeru i Hafneru (vidi Pusić, E., *Društvena regulacija*, str. 258., bilj. 378), običaji u porodici i danas su jači od prava, dok se prema Goluboviću odnosi unutar obitelji mogu regulirati isključivo običajnim i moralnim normama. Navedene autore spominje Pusić pojašnjavajući da je porodica od početka normativno regulirana “ako ne pravom, a ono drugim društvenim normama s iznimno jakim emocionalnim nabojom.” *Ibid.*, str. 259.

¹⁰³ U doprinosu razvoja društva također ne treba zaboraviti ulogu koju su žene imale u vjerskom životu.

¹⁰⁴ Tako Cartledge, P., *Cambridge Illustrated History of Ancient Greece*, str. 138.

¹⁰⁵ Pri tome prvenstveno mislimo na vezu roditelja i djece, ali i na bračnu vezu s obzirom na mogućnost razvoda braka nekad. Robovi su rijetko bili oslobođani pa i za odnos gospodara i privatnog roba možemo reći da je više neraskidiva no raskidiva veza.

polis opijen vojničkom slavom i imperijalizmom dočekati svoj kraj. Kroz povijest će se kao institucija¹⁰⁶ mijenjati te nadživjeti i helensku gradodržavu i sve države poslije nje.

Summary

Zrinka Erent-Sunko *

FAMILY IN THE DEMOCRATIC ATHENS - INSTITUTION AND *POLIS* IN MINIATURE

In respect of the development of the society and reputation of Athens, but also according to its organization, it may be said that the Athenian family stands by the side of the institutions through which demos began to speak. But as distinct from them, the Athenian family also has an additional role in society as one of the economic factors. The whole family, as well as all its members, are primarily a part of the collective and they should act in its interest. Thus good relationships within the family, honour and morality of their members, that is, acting in accordance with social expectations, but also the material goods produced in the household for the needs of its members or as a surplus for trade, were threads which made the Athenian polis (until Macedonian conquests) invincible. The family contributes to the development of society as a community in which each individual has his or her place determined by custom. Women, although deprived of their rights (also) in public life, manage the household and slaves and bring up children, and thus they are, although (also) politically excluded, a significant factor of the Athenian democratic splendour as members of the family. Of course, this splendour partly rests on the labour of slaves whose position can be nevertheless considered humane in comparison with, for instance, the Spartan one, and by which the Athenian society will get the social attribute. The paterfamilias, the so-called kyrios, seems to be a natural representative of the family and its members in the world which respects traditional values. As such he represents his wife, children and slaves, but everybody can also accuse

---

¹⁰⁶ Pusić navodi da se porodica i mijenja kao pravna institucija modela ovlašćivanja - i isključivanja. Vidi Pusić, E., Društvena regulacija, str. 264.

* Zrinka Erent-Sunko, Ph. D., Higher Assistant, Faculty of Law, University of Zagreb, Trg maršala Tita 14, Zagreb

him of bad relationships in the family. In spite of power over the members of the family, their treatment is a part of moral character upon which the election to government bodies and participation in public life depends. Connection among members of the family are strong and the family acts outwardly as one person. It is oneness more than polis because it enables it a smaller number of members and the emotional component which is implied by the relations in the family. Therefore, probably, it has outlived the other Athenian institutions.

Key words: institution, family, oikos, household, kyrios, custom

Zusammenfassung

Zrinka Erent-Sunko**

DIE FAMILIE IM DEMOKRATISCHEN ATHEN - INSTITUTION UND POLIS IM KLEINEN

Betrachtet man ihre Bedeutung für die gesellschaftliche Entwicklung und das Ansehen Athens, aber auch ihre Organisation, kann die athenische Familie vom 6. bis 4. Jh. v. Chr. als den Institutionen, durch die der Demos sich zu Wort meldete, ebenbürtig bezeichnet werden. Im Gegensatz zu diesen spielt die athenische Familie aber zusätzlich eine Rolle als Wirtschaftsfaktor in der Gesellschaft. Die Gesamtfamilie wie auch ihre einzelnen Mitglieder sind vor allem Teil eines Kollektivs und sollen in dessen Interesse handeln. Gute familiäre Beziehungen, Ehre und Moral der Familienmitglieder, d.h. ihr mit den gesellschaftlichen Erwartungen im Einklang stehendes Handeln, aber auch die im Familienverbund für die eigenen Bedürfnisse oder auch als Überschuss für den Handel hergestellten materiellen Güter bilden ein Geflecht, das die athenische Polis bis zu den makedonischen Eroberungen unbesiegbar machte. Als Gemeinschaft, in der jeder Einzelne seinen gewohnheitsmäßig bestimmten Platz hat, leistet die Familie einen Beitrag zum gesellschaftlichen Fortschritt. Obwohl (auch) im öffentlichen Leben entrechtet, verwalten die Frauen Haushalt und Sklaven, erziehen die Kinder und stellen so trotz ihrer (auch) politischen Ausgeschlossenheit einen wesentlichen Faktor des Glanzes der athenischen

---

** Dr. Zrinka Erent-Sunko, Ober-Assistentin an der Juristischen Fakultät in Zagreb, Trg maršala Tita 14, Zagreb

Demokratie dar. Natürlich beruht dieser Glanz zu einem gehörigen Teil auf der Arbeit der Sklawen, deren Lage im Vergleich zu der in Sparta wiederum als einigermaßen human bezeichnet werden kann und somit der athenischen Gesellschaft das Attribut einer sozialen Gesellschaft verleiht. Der Familienvater, der kyrios, tritt als natürlicher Vertreter der Familie und ihrer Angehörigen gegenüber einer Welt in Erscheinung, die traditionelle Werte hoch achtet. Als solcher vertritt er die Frau, Kinder und Sklawen, kann aber auch von jedermann wegen schlechter Beziehungen in der Familie vor Gericht gebracht werden. Trotz der Gewalt, die er über die Familienmitglieder hat, bestimmt es sein moralisches Ansehen, wie er sie behandelt, und auch seine Wahl in die Organe des Staates und die Beteiligung am öffentlichen Leben hängen davon ab. Die Beziehungen zwischen den Familienmitgliedern sind eng, und die Familie tritt nach außen als eine Person auf. Sie bildet in höherem Maße eine Einheit als die Polis, was auf der geringeren Anzahl der Mitglieder und der emotionalen Komponente beruht, die bei familiären Beziehungen vorausgesetzt werden kann. Das dürfte auch der Grund sein, warum sie die übrigen athenischen Institutionen überlebt hat.

Schlüsselwörter: Institution, Familie, oikos, Haushalt, kyrios, Gewohnheit

